

УДК 378.147:379.85  
DOI: 10.32342/2522-4115-2020-1-19-18

**О.А. ДЕРБАК,**  
*аспірант кафедри інноваційних технологій з педагогіки,  
психології та соціальної роботи  
ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля» (м. Дніпро)*

## **ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ БАКАЛАВРІВ З ТУРИЗМУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЗАСОБАМИ ПРОЕКТНИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

Виокремлено педагогічні умови, що сприяють підвищенню якості підготовки майбутніх фахівців у сфері туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій. Розкрито сутність поняття «умова» та охарактеризовано зміст поняття «педагогічні умови». На основі узагальнення існуючих наукових підходів подано власне розуміння педагогічних умов підготовки майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій. Доведено, що педагогічні умови підвищення ефективності підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій – це комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених чинників, які пов'язані з професійною підготовкою майбутніх фахівців у сфері туризму і спрямовані на формування в них готовності до професійної взаємодії засобами проектних технологій. Подано та обґрунтовано педагогічні умови підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій, до яких віднесено: створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти на засадах проектного підходу; активізацію самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму за допомогою проектних технологій; високий рівень компетентності викладачів закладу вищої освіти, їх майстерність у реалізації проектних технологій та гармонійному їх поєднанні в навчальній та позанавчальній діяльності студентів. Роз'яснено суть кожної з визначених умов. Обґрунтований відбір необхідних і достатніх умов є черговим етапом оптимізації процесу фахової підготовки майбутніх бакалаврів з туризму щодо формування готовності до професійної взаємодії засобами проектних технологій. Акцентовано увагу на тому, що в подальшому, доцільно провести детальне дослідження кожної педагогічної умови окремо.

*Ключові слова: педагогічні умови, професійна взаємодія, професійна підготовка, готовність до професійної взаємодії, фахівець у сфері туризму, бакалавр з туризму, проектні технології.*

Выделены педагогические условия, способствующие повышению качества подготовки будущих специалистов в сфере туризма к профессиональному взаимодействию с помощью проектных технологий. Раскрыта сущность понятия «условие» и охарактеризовано содержание понятия «педагогические условия». На основе обобщения существующих научных подходов представлено собственное понимание педагогических условий подготовки будущего бакалавра туризма к профессиональному взаимодействию с помощью проектных технологий. Доказано, что педагогические условия повышения эффективности подготовки будущих бакалавров туризма к профессиональному взаимодействию с помощью проектных технологий – это комплекс взаимосвязанных и взаимообусловленных факторов, связанных с профессиональной подготовкой будущих специалистов в сфере туризма и направленных на формирование у них готовности к профессиональному взаимодействию с помощью проектных технологий. Представлены и обоснованы педагогические условия подготовки будущих бакалавров туризма к профессиональному взаимодействию с помощью проектных технологий, к которым отнесены: создание атмосферы партнерского взаимодействия преподавателей и студентов в образовательной среде высшего учебного заведения на основе проектного подхода; активизация самостоятельной познавательной деятельности будущих бакалавров туризма с помощью проектных технологий; высокий уровень компетентности препода-

© О.А. Дербак, 2020

вателей вищого учебного заведения, их мастерства в реализации проектных технологий и гармоничном их сочетании в учебной и внеучебной деятельности студентов. Разъяснено каждое из охарактеризованных условий. Обоснованный отбор необходимых и достаточных условий является очередным этапом оптимизации процесса профессиональной подготовки будущих бакалавров туризма к формированию готовности к профессиональному взаимодействию с помощью проектных технологий. Акцентируется внимание на том, что в дальнейшем, целесообразно провести детальное исследование каждого педагогического условия отдельно.

*Ключевые слова: педагогические условия, профессиональное взаимодействие, профессиональная подготовка, готовность к профессиональному взаимодействию, специалист в области туризма, бакалавр туризма, проектные технологии.*

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах економічних, політичних та соціально-культурних перетворень, динамічного розвитку, технологізації туристичної галузі все більш нагальними стають питання якості обслуговування в туристичній індустрії, а отже, і рівня підготовки кваліфікованих фахівців для сфери туризму як важливої складової української системи вищої освіти, ключовим показником якої є здійснення ефективної професійної взаємодії. Зазначене потребує особливої уваги до підготовки майбутніх бакалаврів з туризму, які були б здатні успішно взаємодіяти з різними групами клієнтів, колегами, керівниками й іншими фахівцями; працювати в команді та розуміти сучасні тенденції розвитку регіонального та міжнародного туризму й грамотно реалізовувати їх; співпрацювати на основі довіри, розуміння, поваги один до одного.

Актуальність проблеми дослідження спонукає до визначення та обґрунтування педагогічних умов підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій, які б забезпечили позитивний результат у розвитку досліджуваного явища.

**Аналіз основних досліджень і публікацій.** Питання підготовки майбутнього фахівця до професійної взаємодії вивчаються такими сучасними педагогами, як О. Браткова, О. Велкова, О. Грейліх, С. Кожушко, М. Томашевська, Ю. Устименко та ін. Формування комунікативних навичок як окремого компонента готовності майбутніх фахівців до професійної взаємодії вивчається у працях Н. Волкової, Н. Зінкової, О. Лебідь [12].

Проблемі професійної підготовки майбутніх фахівців у сфері туризму присвячено низку досліджень, у яких висвітлено способи вдосконалення навчального процесу в закладі вищої освіти (Є. Баранов, Л. Безкорвайна, Н. Бондар, О. Гальченко, Ю. Земліна, А. Казьмерчук, Т. Колесник, Є. Маркарян, О. Тарнопольський та ін.). Підготовка майбутніх фахівців з туризму до професійної взаємодії була предметом розгляду О. Дишко, О. Полякової, Є. Радигіної та ін. Проте недостатньо дослідженим є питання виокремлення педагогічних умов підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій.

**Метою статті** є визначення та обґрунтування педагогічних умов підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій.

**Виклад основного матеріалу.** Для визначення педагогічних умов підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій звернемося до понять «умова» і «педагогічні умови».

Так, у тлумачному словнику української мови умова розглядається як «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [5, с. 632]. У свою чергу, філософська енциклопедія тлумачить поняття «умова» як сукупність об'єктів (речей, процесів, відносин), що необхідні для виникнення, існування або зміни певного об'єкта [11, с. 286]. Отже, умов – це певні обставини, від яких залежить реалізація будь-якого процесу. Підкреслимо, що педагогічні умови – це певні обставини, від яких залежить успішність навчального процесу.

Поняття «педагогічні умови» розуміється як обставини, від яких залежить та в яких відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей [9, с. 243]; становище, в якому компоненти навчального процесу представлені в найкращій взаємодії, що дає викладачеві змогу результативно працювати, керувати навчальним процесом, а тим, хто навчається

ся – успішно працювати [2]. Ураховуючи сутність поняття «педагогічні умови», зазначимо, що вони сприяють досягненню певної педагогічної мети, забезпеченню цілісного продуктивного педагогічного процесу професійної підготовки майбутніх фахівців.

Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії у нашому дослідженні передбачають реалізацію шляхів формування готовності до професійної взаємодії майбутніх фахівців. Тому педагогічні умови розуміємо як комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених чинників, які забезпечують цілеспрямований процес формування готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій.

Обґрунтування педагогічних умов підготовки майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій здійснювалося з урахуванням впливу таких чинників: аналіз особливостей функціонування індустрії туризму в сучасних економічних умовах; вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців у сфері туризму в умовах закладу вищої освіти; пізнавальні потреби й інтереси студентів щодо забезпечення професійної взаємодії; змістове наповнення поняття ключових професійних якостей майбутніх бакалаврів з туризму; особливості комунікативної діяльності майбутнього бакалавра з туризму тощо.

Спираючись на аналіз наукових праць, дослідження теорії і практики професійної підготовки майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії, особливостей застосування проектних технологій в закладі вищої освіти, власний досвід, передбачаємо, що успіх формування готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій зможе забезпечити створення і впровадження відповідних педагогічних умов: *створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти на засадах проектного підходу; активізація самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму за допомогою проектних технологій; високий рівень готовності викладачів закладу вищої освіти до професійної взаємодії, їх майстерність у реалізації проектних технологій та гармонійному їх поєднанні в навчальній та позанавчальній діяльності студентів.*

Пропонуємо дати характеристику кожній із зазначених умов.

Однією з важливих умов формування готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії є *створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти на засадах проектного підходу.*

Готовність майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії важко сформувати, якщо у закладі вищої освіти не створено атмосферу шанобливого ставлення до суб'єктів навчально-виховного процесу, не культивується культура професійної комунікації, толерантність. Зазначене має бути покладено в основу організації освітнього середовища, сприятливого для розвитку рівноправних партнерських відносин викладачів і студентів.

Проблема важливості освітнього середовища для навчально-виховного процесу у закладі вищої освіти, особливості його організації розглядаються в дослідженнях А. Артюхіної, Т. Равчиної, А. Хуторський та ін.

Ми ставили за мету розглянути особливості, напрями й шляхи організації й підтримки освітнього середовища, сприятливого для створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів на засадах проектного підходу. Відзначимо, що освітнє середовище є системою організаційно-педагогічних умов і факторів, що сприяють формуванню особистості майбутнього фахівця.

У контексті першої педагогічної умови нашого дослідження поняття «освітнє середовище закладу вищої освіти» визначаємо як оточення, що цілеспрямовано впливає на професійно-особистісний розвиток майбутнього бакалавра з туризму, забезпечуючи його готовність до професійної взаємодії, успішного виконання соціальних ролей та самореалізації в процесі життєдіяльності.

Ураховуючи вищезазначене необхідно створити у закладі вищої освіти таке освітнє середовище, яке б максимально сприяло ефективності та результативності професійної підготовки майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії, використовуючи при цьому продуктивний тип взаємодії викладача і студентів – партнерський – добровільний, довготривалий, взаємно відповідальний.

На думку Г. Татаринцевої, партнерська взаємодія є формою безпосереднього впливу автономних, рівноправних суб'єктів, орієнтованих на спільне задоволення загального інтересу, що характеризується добровільністю, взаємним визнанням і довірою, взаємною відповідальністю і орієнтованістю на досягнення певних цілей [10, с. 148]. Успішність партнерської взаємодії викладача і студентів ми пов'язуємо з такими умовами: авторитет викладача; злагода, готовність студента приймати допомогу й підтримку з приводу власних проблем; опора викладача і студентів на наявні та потенційні сили і можливості останнього, віра в них; пріоритет студента у вирішенні власних проблем; рефлексивно-аналітичний підхід до перебігу й результату навчально-виховного процесу [3, с. 234].

Щодо створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів доцільно виокремити такі вагомні положення, пов'язані зі створенням освітнього середовища закладу вищої освіти: навчально-виховний процес, організований як «міжособистісна взаємодія студентів і викладачів на засадах поваги й довіри, впливає на пошук особистістю власного розуміння соціальних явищ, вияв неупередженого, толерантного ставлення до кожного; узгодження власних дій з інтересами, поведінкою інших; навчальна діяльність є процесом набуття соціальних, професійних знань, умінь й навичок, якщо студенти аналізують і вирішують реальні проблеми, актуальні для їхнього життєвого шляху, соціальної взаємодії, самопізнання» [7, с. 4]; основним завданням викладача є створення ситуацій, в яких майбутні бакалаври з туризму набувають досвіду міжособистісної взаємодії.

Отже, одним із шляхів вирішення завдання щодо створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти, формування у них готовності до професійної взаємодії є застосування проектного підходу, який зумовлює створення освітнього середовища закладу вищої освіти, основним принципом побудови якого є концепція не функцій або процесів, а проекту.

Зазначені особливості обумовлюють доцільність застосування проектної технології при підготовці майбутніх бакалаврів з туризму з метою наближення умов освітнього середовища до реальної професійної взаємодії у туристичній галузі.

Створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів в освітньому середовищі закладу вищої освіти на засадах проектного підходу дає можливості: залучати велику кількість учасників проекту; використовувати проекти різного типу і тематики; покращувати творчі якості та організаційні здібності студентів, які беруть участь у виконанні проектів [6, с. 61]; активно включатися у контакти з викладачами та студентами, що значно розширює можливості ефективної підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії, тощо.

Другою педагогічною умовою обрано *активізацію самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму за допомогою проектних технологій*. Активізація – це безперервний процес стимулювання студентів до цілеспрямованого навчання, подолання пасивної і стереотипної діяльності. У цьому аспекті головною метою активізації самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму є формування активності студентів, а також здатності до саморозвитку, самоосвіти, інноваційної діяльності. Варто визнати, що самостійна робота студентів є не просто важливою формою навчально-виховного процесу, а має стати його основою.

Ми розглядаємо самостійну пізнавальну діяльність, як «один з основних видів діяльності, що організується, здійснюється і контролюється студентами на основі зовнішнього опосередкованого системного управління викладачем. Крім того, здійснення студентами самостійної пізнавальної діяльності в позааудиторний час, на нашу думку, потребує попереднього навчання прийомів, форм і змісту цієї діяльності в аудиторний час під керівництвом викладача» [3, с. 235].

Нами визначено, що однією із сучасних технологій активізації самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму є проектна технологія. Необхідно зауважити, що проектні технології спрямовані на розвиток особистості студентів, їхніх творчих здібностей, самостійність у виконанні проекту. «При цьому проектна технологія поєднує в собі всі види навчально-пізнавальної роботи: індивідуальної, парної, групової, колективної» [8, с. 277].

Отже, активізація пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму під час самостійної роботи в процесі підготовки до професійної взаємодії буде більш ефективною при

використанні проектних технологій навчання, що дозволяють об'єднувати різні форми подання інформації в єдиний навчальний комплекс.

Проектна методика, на думку К. Мілінчук, доповнюючи аудиторні заняття, є самостійною роботою і тісно пов'язана з практикою, що стимулює студентів активно пізнавати навколишній світ, перетворювати набуті теоретичні знання в уміння і навички, розвивати креативні здібності, формувати досвід для вирішення професійних завдань [4]. Отже, проектні технології навчання можна розглядати як засіб включення майбутніх бакалаврів з туризму в активну самостійну пізнавальну діяльність.

Для активізації самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму нами застосовувалися такі види проектів: практико-орієнтовані (розробка нових туристських і екскурсійних маршрутів, які апробувались у процесі проходження студентами практики); дослідницькі (наукові дослідження, наприклад «Роль туризму в економіці міста»); інформаційні (передбачають презентацію для широкої аудиторії, наприклад студентами розробляються проекти просування внутрішнього туризму в соціальних мережах); творчі (передбачає авторський творчий підхід у вирішенні проблеми, наприклад майбутні бакалаври з туризму розробляли туристські путівники за окремими містами Дніпропетровської області); рольові (популярними є ділові ігри).

Як висновок, треба зазначити, що проектні технології відіграють важливу роль в активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму. Їхніми перевагами є те, що студенти засвоюють знання на рівні пізнання, розуміння, застосування, оцінювання. Водночас зазначимо, що застосування проектних технологій навчання потребує, передусім, компетентності щодо цих технологій, вміння викладача переглянути і перебудувати свою роботу.

З огляду на це, для визначення третьої педагогічної умови підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій нами було вивчено реальну практику організації навчально-виховного процесу у ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля» та проведено опитування 38 викладачів, які забезпечують професійну підготовку здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 242 «Туризм». Опитування показало, що викладачі оцінюють рівень власної компетентності щодо реалізації проектних технологій таким чином (рис. 1): «елементарний» – 21 (55,3%); «достатній» – 11 (29%), «високий» – 6 (15,7%).

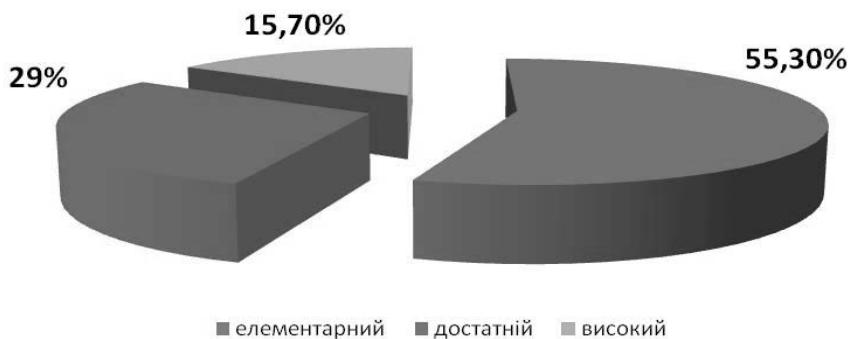


Рис. 1. Рівень компетентності викладачів щодо реалізації проектних технологій

Встановлено, що більшість викладачів закладів вищої освіти (84,2%) усвідомлює необхідність спеціальної навчально-методичної підготовки для успішного впровадження проектних технологій у професійній підготовці майбутніх бакалаврів з туризму.

Опитування дозволило також виявити частоту використання викладачами при підготовці майбутніх бакалаврів з туризму традиційних і активних форм і методів навчання. Отримані результати подано в табл. 1.

Таблиця 1

Використання викладачами методів і форм навчання

№ з/п	Методи і форми навчання	Частота використання (%)
1	Традиційна лекція	97,4
2	Традиційний семінар	94,7
3	Традиційне практичне заняття	89,5
4	Проблемна лекція, лекція-консультація	36,9
5	Ділова гра, ситуаційно-рольова гра	21,1
6	Робота в парах	63,16
7	Мозкова атака	–
8	Лекція-прес-конференція, лекція-конференція	7,9
9	Проектні технології	13,16
10	Круглий стіл	5,3
11	Дискусія	29

Аналіз отриманих даних свідчить, що лише до 13,16% викладачів використовують проектні технології при підготовці майбутніх бакалаврів з туризму.

Отже, проведене опитування викладачів закладів освіти дало підстави для обґрунтування третьої педагогічної умови – *високий рівень готовності викладачів закладу вищої освіти до професійної взаємодії, їх майстерність у реалізації проектних технологій та гармонійному їх поєднанні в навчальній та позанавчальній діяльності студентів.*

Провідна роль в організації навчально-виховної діяльності студентів, підготовці майбутніх бакалаврів з туризму належить викладачу. Тому упевнені, що реалізувати зазначене неможливо без наявності у викладача глибоких фахових знань. «Особливостями професійних знань викладача є їх комплексність (уміння синтезувати матеріал, аналізувати педагогічні ситуації, вибирати засоби взаємодії), креативність (висловлювання власного погляду, розуміння проблеми, своїх міркувань)» [1, с. 101].

Для забезпечення формування готовності в майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії необхідна готовність до професійної взаємодії самого викладача. Готовність викладача до професійної взаємодії має проявлятися у зацікавленості інтересами учасників навчально-виховного процесу, гуманістичній позиції (інтерес до іншої людини, до вивчення самого себе), комунікативній творчості, пошуку і знаходженні викладачем нових завдань і способів взаємодії зі студентами; забезпеченні умов розвитку емоційної гнучкості, культури переживань, професійної самосвідомості викладача.

Упевнені, що лише викладач з високим рівнем готовності до професійної взаємодії може переконати майбутнього бакалавра з туризму в цінності знань з професійної взаємодії. Діяльність фахівця з туризму спрямована на реалізацію якісного сервісу, створення та продаж туристичного продукту, працю в команді та розуміння сучасних тенденцій розвитку регіонального та міжнародного туризму й грамотну їх реалізацію. Отже, об'єктами професійної діяльності фахівця з туризму є відносини, що виникають у сфері туризму. Тому основою побудови будь-яких відносин є професійна комунікація, якою майстерно має володіти майбутній бакалавр з туризму.

Крім вищезазначеного, викладач має володіти різними сучасними технологіями навчання, комплексом теоретичних знань та практичних навичок для реалізації проектної діяльності в навчальній та позанавчальній роботі. З цієї метою та в рамках обґрунтування зазначеної педагогічної умови вважаємо за необхідне розробити та впровадити науково-методичний семінар-практикум «Особливості впровадження проектних технологій навчання у закладі вищої освіти», який включав лекції, семінарсько-практичні заняття, майстер-класи.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Отже, результатом проведеного нами дослідження стало визначення педагогічних умов підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій, до яких відносимо: створення атмосфери партнерської взаємодії викладачів і студентів в освітньому середовищі

закладу вищої освіти на засадах проектного підходу; активізацію самостійної пізнавальної діяльності майбутніх бакалаврів з туризму за допомогою проектних технологій; високий рівень компетентності викладачів закладу вищої освіти, їх майстерність у реалізації проектних технологій та гармонійному їх поєднанні в навчальній та позанавчальній діяльності студентів. Детальне дослідження кожної педагогічної умови окремо становить перспективи подальших наукових розвідок.

### Список використаної літератури

1. Калита О.П. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів засобами проектних технологій: дис. ... канд. пед. наук; спец.: 13.00.04 / О.П. Калита. – К., 2011. – 261 с.
2. Качалова Л.П. Педагогическая импровизация: теоретическое обоснование основных понятий, обеспечивающих диссертационное исследование: монография / Л.П. Качалова. – Шадринск, 2006. – 185 с.
3. Лебідь О.В. Теоретичні та методичні основи формування готовності майбутнього керівника загальноосвітнього навчального закладу до стратегічного управління в умовах магістратури: дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.04 / О.В. Лебідь; Університет імені Альфреда Нобеля, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Дніпро, 2018. – 697 с.
4. Милинчук Е.С. Роль метода проектов в активизации познавательной деятельности бакалавров [Электронный ресурс] / Е.С. Милинчук. – Режим доступа: [https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2018-03/milinchuk\\_e.\\_s.\\_osm-2018.pdf](https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2018-03/milinchuk_e._s._osm-2018.pdf)
5. Новый тлумачний словник української мови: у 4 т. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 2. – 910 с.
6. Потапчук О. Особливості проектної діяльності студентів в навчальному процесі закладів вищої освіти / О. Потапчук // Молодь і ринок. – 2019. – № 2 (169). – С. 59–63.
7. Равчина Т. Організація взаємодії викладача і студентів у навчально-виховному процесі вищої школи: концепції, підходи, технології / Т. Равчина // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2005. – Вип. 19, ч. 2. – С. 3–16.
8. Розумна Т.С. Активізація пізнавальної діяльності студентів засобами проектної технології на заняттях з іноземної мови у ВНЗ / Т.С. Розумна // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». – 2015. – № 2 (10). – С. 275–279.
9. Словник-довідник з професійної педагогіки / [ред.-упоряд. А.В. Семенова]. – Одеса: Пальміра, 2006. – 272 с.
10. Татаринцева Г. Методологічні підходи до визначення поняття «партнерство» / Г. Татаринцева // Наука молода. – 2007. – № 8. – С. 145–150.
11. Философская энциклопедия: в 5 т. / [науч. ред. Ф.В. Константинов]. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – Т. 5. – 740 с.
12. Volkova N.P. Cooperative learning as a means of forming communicative skills to students / N.P. Volkova, N.V. Zinukova, O.V. Lebid // Revista Espacios. – 2020. – Vol. 41, no. 02. – P. 1.